

Liturgiareform az 1860-as években

Liturgiaegyesítési törekvések Erdélyben

A 16. század hatvanas éveiben rövid, de annál mélyrehatóbb teológiai forrongás nyomán létrejött az erdélyi református egyház. A megelőző időszakban már nagyjából körvonalazódott az alakulóban lévő református teológiai tanrendszer mellett az istentiszteleti-liturgiai reform elvi része is, bár ennek részletes kidolgozása nem történt meg. A kor politikai viszonyai, az unitárius egyház létrejötte és hegemóniája, a század végén pedig a jezsuiták irányításával beinduló ellenreformáció leszorítva és lefojtva tartotta a református egyházat, aminek következtében csak a 17. század elején sikerült valamelyest rendezni az istentiszteleti rendtartás nyitottan maradt liturgiai kérdéseit. A 16. században írt protestáns ágendák alapvető jellemvonása az útkeresés, és bár a sokszínű istentiszteleti gyakorlat egységesítésére születtek,¹ valahogy mégsem volt uniformizáló erejük és csak helyi szinten éreztették hatásukat.

A 17. század legjelentősebb ágendája is,² amelyet 1622-ben Gyulafehérváron Melotai Nyilas István adott ki, csak részben oldotta meg az egységes istentiszteleti rendtartás kérdését. A korszak egyházi ismertetőjeleit felvonultató szertartáskönyv, a legelfogadottabb rendtartássá vált, és több mint 150 évig meghatározta az erdélyi reformátusok istentiszteleti rendtartását. Az idők folyamán több kifogás is felmerült ellene, de mivel továbbra sem sikerült olyan liturgiát összeállítani, amely minden igénynek megfelelt volna, vezető szerepét hosszú ideig sikerült megőriznie, és a 17–18. század folyamán több kiadása is napvilágot látott.

A 18. század második felére azonban az egyházi állapotok olyan változásokon mentek át, amelyek szükségszerűvé tették a liturgia megújítását is. Az új teológiai irányzatok megjelenése, a református egyház háttérbe szorulása és a katolikus egyház megerősödése olyan rendtartást kívánt, amely már nem feltétlenül polemizál és nem használ sértő kifejezéseket a más felekezetekre vonatkozóan. Ehhez természetesen hozzájárult a református egyház megváltozott belső igénye is. A zsinati jegyzőkönyvek tanúsága szerint a lelkészek a régi ágendát már nem tartották megfelelőnek, az előírt kötött imádságokat elhagyták, az ágendáknak a sákramentumos istentiszteletre

¹ Ld. Dienes Dénes rövid összefoglalását: *Liturgia Sacrae Coenae*. In: *Sárospataki füzetek*, 1998/2, 66–76.

² Melotai Nyilas István: *Ágenda*. Gyulafehérvár 1622.

vonatkozó előírásait figyelmen kívül hagyták: nem az előírt beszédet mondták, eltérő módon szolgáltatták ki a jegyeket stb.³

Az új ágendát mégsem csak az effajta belső igény hívta életre. Kívülről jövő kényszerítő körülmények is közrejátszottak megírásában. II. József trónra lépésével a felvilágosult abszolutizmus korszaka kezdődött el, amely a vallási ügyekben is érezte hatását. A császár nem tűrte az egymást kiátkozó egyházak civakodását, és az állandó polémia helyett meghirdette a békés együttélés és az egymás iránti tolerancia politikáját: 1781-ben, a protestáns egyházak örömeire, kiadta a vallási sérelmeket orvosló *Türelmi rendeletét*. Ennek nyomán 1782-ben utasította a magyar kancelláriát, hogy ellenőrizze a református kereszteleési gyakorlatot. A vizsgálat során kiderült, hogy önálló fejlődés miatt az egyes református egyházkerületekben különböző módon szolgáltatták ki a sákramentumot. A kancellária azon javaslatát, hogy a tiszántúli kerület gyakorlatát kell Erdélyben is általánossá tenni, II. József elutasította, nehogy a felülről érkező intézkedés sértse a reformátusok önértékét.⁴

A liturgia kérdése azonban nem jutott nyugvópontra. Rautenstrauch braunau apát, a katolikus egyházi reform kidolgozója, 1782-ben önszántából az újrakiadás előtt álló ausztriai evangélikus énekeskönyvekről írt átfogó elemzést. Ebben rámutatott arra, hogy egyes énekek tartalma sérti a katolikusok érzékenységét, s ezért nem kell engedélyezni újrakiadásukat, csak abban az esetben, ha a kifogásolt énekek szövegét megváltoztatják. A javaslatot Anton Martini államtanácsos is támogatta, azzal a kiegészítéssel, hogy az egész birodalomban egységesíteni kell az énekeskönyvet, de azt is felismerte, hogy a nyomtatási engedély megtagadása ellenérzéseket szült volna a protestánsok körében.

A kezdeményezést a magyar reformátusok által is nagyra becsült Tobias Gebler államtanácsos „mentette meg”, aki javasolta, hogy a protestáns lelkészeket vonják be a munkálatokba. Terve szerint a lelkészeknek a használatban lévő énekeskönyvek egy-egy példányát kellett beadniuk, amit majd az udvar eljuttat Rautenstrauchnak. Az apát névtelenül megírt véleményezését a konzisztóriumokhoz kellett elküldeni, azzal a meghagyással, hogy ezek is tegyék meg javaslataikat. A tervezet az uralkodó asztalára került, azonban József ezt nem találta jónak, és megengedte a régi énekeskönyvek további használatát.⁵

³ Ld. bővebben Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005, 120–122. *Erdélyi református zsinatok iratai. III. 1771–1789*. Szerk. Buzogány Dezső. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001, 150–159.

⁴ Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest 1939, 574.

⁵ Uo. 575–576.

Szinte véletlenszerűen került napirendre az egységes evangélikus liturgia kérdése is. Wurmser báró azzal a céllal, hogy megoldja a hadosztályában szolgáló protestáns katonák lelkigondozását, az erlangeni tanár, Seiler Frigyes 1782-ben megjelent liturgiáskönyvét kívánta bevezetni. Előtte azonban az udvar egyházi bizottságától kért szakvéleményt. A bizottság elnöke, Franz Kressel államtanácsos a kérést Rautenstrauchhoz továbbította, aki a könyvet megfelelőnek találta, ugyanakkor javasolta, hogy a birodalomban tegyék kötelezővé. II. József nem vette figyelembe az apát javaslatát és 1782. december 9-én kiadott rendeletében csak az evangélikus kerületek figyelmébe ajánlotta Seiler munkáját, hogy annak alapján állítsák össze egységes rendtartásukat.⁶

Az erdélyi református egyház 1781-ben vette fontolóra az új, mind belső, mind külső igényeknek megfelelő istentiszteleti rendtartás összeállításának gondolatát. Batthyányi Ignác katolikus püspök panasztétele nyomán, 1781 júniusában, a generális zsinatot előkészítő főkonzisztórium gyűlésen fogalmazták meg az agenda revideálásnak alapelveit. A módosítás legfontosabb érveként az 1764-ben, még Mária Terézia által kiadott rendeletet említették, amelyben az uralkodó elrendelte, hogy a Melotai ágendájában szereplő házassági esküszöveg egy részét hagyják el. Emellett figyelmeztették a zsinatot arra is, hogy a református lelkészek, főként az úrvacsorai beszédben nem követik az előírt szöveget, és annak vagy csak egyes részeit mondják el, vagy más beszédet mondanak. Szintén a katolikus püspök panaszlevelével egyetértve szólították fel a zsinatot, hogy a revízió során figyeljenek a többi felekezetre sértő passzusok kiiktatására is. A zsinaton tudomásul vették a főkonzisztórium ajánlásokat, és el is rendelték a revíziót.

Két évvel később, 1783-ban (1782-ben az uralkodói jóváhagyás hiányában nem tartottak zsinatot) a korábbi revízió helyett új istentiszteleti rendtartás összeállítása felől döntöttek, amikor a gyülekezeti tapasztalatokat összegyűjtve felmerült annak a lehetősége, hogy a régi, Melotai-féle ágendát a kor elvárásának megfelelően át kell alakítani, illetve új, alkalomhoz kötött imádságokkal kell kiegészíteni. A munkával Incze Mihály kolozsvári esperest bízták meg, aki az 1784. évi zsinaton be is mutatta a liturgia-tervezetet. Művének elbírálására bizottságot neveztek ki, akik 1785-re véleményezték az új rendtartást és bemutatták a zsinatnak. Ezek után Kiss Gergelyt, a frissen kinevezett főjegyzőt bízták meg a szükséges módosítások elvégzésével, aki a saját meglátásaival egészítette ki a tervezetet. A Főkonzisztórium végül Kist bízta meg a további munkálatok elvégzésével. Korai halála (1787. április) miatt a munka azonban félbemaradt és a későbbi zsinatokon sem tudtak dűlőre jutni.

Kiss félbemaradt munkáját egykori tanítványa, Szerentsi Nagy István fejezte be. A szükséges imádságokat saját kezdeményezéséből kiegészítette és a saját költségén 1788-ban Győrben kiadta.⁷ Mivel az egykori főjegyző

⁶ Mályusz Elemér: *i. m.* 579.

⁷ Backamadarasi Kiss Gergely: *Ágenda*. Sajtó alá rendezte Szerentsi Nagy István. Győr 1788.

tervezetét nem hagyta jóvá egyetlen zsinat sem, a Szerencsi-féle kiadványt csupán magánkiadásnak tekintették és nem rendelték el annak kötelező használatát.⁸

Az református egyház belső irányvonalai a 19. században

A 19. század második felében az erdélyi református egyház teológiai látásmódját a racionalista és az abból fakadó liberális gondolkodás határozta meg. Míg a 18. században az egyház belső rendjét a reformátori hitvallásokhoz való ragaszkodás jellemezte, addig a következő évszázadban a felvilágosodás szellemiségéből táplálkozó és arra épülő új teológiai irányzat lett mérvadó. Ennek következtében a racionalizmus és a liberalizmus térhódítása – a korábbi alapvető vallási fogalmakat átértelmezve – a teológiai gondolkodás középpontjába a becsületes, tisztességes és a más kárán tanulni képes embereszmenyt állította. Azok az alapvető fogalmak, amelyek a reformáció századában még a tiszta és egyszerű vallásosságot jelentették, a 19. században eredeti jelentésükből kiforgatva új értelmet nyertek. Így pl. a vallás fogalma alatt az erkölcsös életre vonatkozó intelmeket értették. Krisztusban elsősorban nem Isten Fiát, hanem az erényes élet megtestesítőjét látták, aki tanítását életvitelével hitelesítette. A dogmák háttérbe kerültek, sőt némely esetben egyenesen károsnak minősítették őket. A reformátori tanítás kulcsfogalmai (kereszt, feltámadás, újjászületés stb.) – eredeti jelentésüket elveszítve – a nemzet feltámadását, szenvedését és újjászületését fejezték ki.

A század második felében a racionális teológiát a liberalizmus szorította a háttérbe. Az elsősorban intellektuális vonalon jelentkező új irányzat a racionalizmus moralizáló eszményei ellenében – a korábbi teológiai irányzatokat összefoglalva – az azok közti egységet próbálta megteremteni. Célja, ennek megfelelően, a korábbi nagy teológiai irányzatok (a hitvallásokhoz mereven ragaszkodó ortodoxia, a személyes kegyességet mindenek fölé helyező pietizmus és a moralizáló racionalizmus) ellentmondásainak feloldása volt. A liberális teológia erőfeszítésének köszönhető a modern vallástudomány megszületése, amelynek kifejtésében a többi tudományt (elsősorban a filozófiát és a társadalomtudományokat) is segítségül hívták. A racionális teológia nemzeti vonatkozását a liberális teológia sem tagadta meg, hanem a maga rendjén minden változtatás nélkül átvette és alkalmazta is azokat. Az új irányzat legnevesebb képviselője Kovács Ödön, a nagyenyedi teológiai főiskola tanára volt. Szerteágazó munkássága vetette meg a liberális teológia meghonosodásának alapjait.⁹

⁸ Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 116–133.

⁹ Makai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár 1925, 7–16.

Az 1860-as liturgiareform előzménye

Az egységes liturgia iránti igény az 1838. évi generális zsinaton került ismét napirendre. A beadvány szerzője a két évvel korábban megválasztott püspök, Antal János volt, aki a generális zsinat elé terjesztett írásában a következő javaslatokat fogalmazta meg: a püspök az egyházmegyék esperesein keresztül szólítsa fel a lelkészeket, hogy tegyék meg az összeállítandó ágendára vonatkozó javaslataikat, illetve írjanak imádságokat a különböző istentiszteleti típusokhoz. Az így elkészült imádságokat és a javaslatokat az esperesek gyűjtsék össze és továbbítsák a püspöknek. A lelkészekhez hasonlóan, a kollégiumok teológiai képzettségű tanárait is fel kell szólítani, hogy ők is vegyenek részt a munkában.¹⁰

Antal beadványát a zsinat kiegészítés nélkül fogadta el. Elképzelése, miszerint a reform egy év leforgása alatt megvalósul, túlságosan merész volt, a reformból nem valósult meg semmi, egyetlen javaslat sem érkezett be.

Valószínű ennek tudható be az, hogy az 1846. évi zsinaton, tanulva az 1838. évi kudarcból, lemondtak az önálló ágendatervezet összeállításáról és a Kiss Gergely-féle agenda újrakiadását rendelték el. Sajnos, a zsinat jegyzőkönyve nem rögzítette a javaslattevő kilétét. A zsinat utasította a püspököt, hogy a négy kollégium egy-egy tanárából, valamint négy lelkészből álló bizottságot állítson fel. Feladatukként a Kiss-féle agenda modernizálását, illetve kinyomtatásának megvalósíthatóságát szabták meg. Ugyancsak ezt a bizottságot bízták meg a korábban összeállított konfirmációi rendtartás aktualizálásával, valamint utasították, hogy a konfirmációi rendtartást vessék össze a németországi hasonló jellegű kiadványokkal, vizsgálják meg annak lehetőségét is, hogy az erdélyi református egyházban a német kiadványok közül melyiket lehetne alkalmazni. A zsinaton a bizottság első ülésének helyét és pontos idejét is kijelölték: Kolozsvár, 1846. augusztus 23.¹¹ Sajnos a bizottság nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A Kiss-féle ágendát nem adták ki, és mivel a bizottság munkálatairól semmiféle írásos dokumentum nem maradt fenn, így nem ismerjük, hogy a bizottsági tagok milyen vélemény alkottak az egykori főjegyző munkájáról, és azt sem tudjuk, hogy milyen döntést hoztak a konfirmációt illetően.

Az 1855. évi javaslat

Pontosan nem lehet tudni, hogy ki írta az 1855 tavaszán az új liturgia alapját képező javaslatot. Sem a zsinati jegyzőkönyvek, sem pedig a püspöki levéltár idevonatkozó dokumentumai nincsenek meg.¹² Az elkészült

¹⁰ Az 1838. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1838/298.

¹¹ Az 1846. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1846/21.

¹² „Hosszas volna elésorolni mindazokat az akadályokat, melyek e könyv létrejöttének útjában állottak, elég megemlíteni annyit, hogy a közzsinnattól az agenda szer-

tervezetet a püspök 1855. március 16-án küldte ki az egyházmegyéknek, hogy a közelgő generális zsinatig tegyék meg javaslataikat és észrevételeiket. Az április–május folyamán tartott egyházmegyei parciális zsinatokon a lelkészek alaposan megtárgyalták a tervezetet, majd észrevételeiket és javaslataikat írásban küldték el a püspöki hivatalnak.

Az első ismert észrevétel a szebeni egyházmegyétől érkezett be. Nagy Elek esperes április 25-én küldte el a püspöknek a jelentést, amelyben tudatta az egyház elöljáróságával, hogy a tervezetet a parciálison ismertették és aprólékosan megtárgyalták. Rövid értékelése így hangzik:

„[...] egyházvidékünk mindenben helyesnek, célszerűnek nyilvánítja s óhajtja minél előbbi felhasználását s kiadatását.”¹³

Az udvarhelyi és az enyedi egyházmegye május 11-én küldte be észrevételeit.¹⁴ Sajnos a kísérőlevélhez mellékelt, több pontban összegzett módosító javaslatok, észrevételek nem maradtak fenn, feltehetően a püspöki hivatal átadta azokat az agenda szerkesztőinek. A Hunyadi Egyházmegye május 18-án terjesztette elő a parciális zsinat idevonatkozó döntését.¹⁵ Mivel az észrevételeket nem külön lapra írták, hanem a levélbe illesztették, így ez az egyetlen eddig ismert véleményezés. Néhány nappal később a Marosi Egyházmegye is elküldte észrevételeit. Az esperes jelentette, hogy a parciális zsinaton erre a célra bizottságot neveztek ki, amelynek tagjai több módosító javaslatot is tettek. Sajnos, ez a dokumentum is elveszett.¹⁶

Az ágendaszerkesztés munkálatai során az egyházmegyétől érkezett visszajelzéseket bedolgozták az ágendatervezetbe. 1855. évi zsinaton, szemben a korábbi évek zsinataival, ahol ugyan sürgették a liturgia kérdésének rendezését, de konkrét előrelépés nem történt, Kolozsváron többoldalas terjedelmes határozatot fogadtak el az agenda ügyében.

Az első, ágendával kapcsolatos határozatban (52/1855) a beérkezett, főként formai módosító javaslatokat emelték törvényerőre. Így például az ünnepnapi és vasárnapi homíliás istentisztelethez csak annyit fűztek hozzá,

készítésére kinevezett t. egyének közül kettő kihalt, egy lemondott a szerkesztésről s a jelenlegi szerkesztők mind ez elődeiktől annyira nem örökölték semmit is, hogy két cikket kivéve az egésznek maguknak kelle megírniok.” *Ágenda, szertartási beszédek és imák az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház rendtartása szerint*. Első rész: templomi teendők. Szerkesztette Vadas József és Nagy Péter. Kolozsvár 1866. III. A továbbiakban: Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*.

¹³ A Szebeni Egyházmegye véleménye az ágendáról. Az erdélyi református püspökség levéltára (PüspLvt.) az erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. 1855/254.

¹⁴ Az Udvarhelyi Egyházmegye észrevételei az ágendával kapcsolatosan. PüspLvt. 1855/310, ill. a Nagyenyei Egyházmegye észrevételei az ágendával kapcsolatosan. PüspLvt. 1855/299.

¹⁵ A Hunyadi Egyházmegye véleménye az ágendatervezetről. PüspLvt. 1855/318.

¹⁶ A Marosi Egyházmegye válasza az ágendatervezettel kapcsolatosan. PüspLvt. 1855/394.

hogy ahol gyakorolják az introitust, ott megmaradhat, máshol pedig az előírás szerinti énekeskönyvből invocatiót kell énekelni. Legtöbb módosítást az úrvacsorai részhez fűztek, de ezek túlnyomó többsége is inkább formai volt. A beérkezett javaslatok szerint csupán néhány szót, rövidebb mondatot kellett kicserélni vagy elhagyni. Az úrvacsoraosztásos istentiszteletnél egyetlen tartalmi megjegyzés hangzott el. Figyelmeztették a lelkészeket, hogy a szereztetési Igét mindig a Bibliából olvassák fel, amelyet a gyülekezet fennállva hallgasson.¹⁷

A keresztelelésnél és esketésnél is csak tartalmilag módosították a tervezetet. A sákramentumos istentiszteletnél pontosították a kereszteleési formulát.¹⁸ Hasonló módosításra került sor az esketési szertartási részben is, ahol csak az eskü szövegét kellett pontosítani.¹⁹

A következő napirendi pontban (53.) újra felszólították az espereseket és a lelkészeket, hogy „minden, kinek kedve van, készítsen dolgozatokat a szerkesztőség által kiadandó tartalom szerint”, majd az elkészült írásokat névtelenül december végéig küldjék el az illetékes esperesnek, aki majd továbbítja azokat a püspöknek.²⁰ Szerkesztőknek Herepei Gergelyt, Intze Dánielt, Nagy Pétert és Basa Mihályt jelölték ki.²¹

Basa Mihály a bizottság nevében jelentette, hogy a szerkesztőbizottság a felkérést csak néhány feltétel mellett vállalja el. Amennyiben az egyházmegyétől a kívánt „dolgozatok” akár beérkeznek, akár nem, úgy mind a szerkesztési munkálatok, mind pedig a hiányzó részek megírása a szerkesztőségre marad. A kiadási költségeket és az esetleges honoráriumokat a bizottság magára vállalja, de azzal a feltétellel, hogy minimálisan 600 példányt nyomtatnak az ágendából, és a zsinat garantálja az új agenda értékesítését. Továbbá, ha a szerkesztőség úgy ítéli meg, akkor az egyházi előjáróság beleegyezésével az ágendát „saját vállalatokra” újra kiadhassák.²² A nagylelkű felajánlást a zsinat elfogadta, de a kért 600 példány értékesítése helyett csak 500-at vállalt fel. A szerkesztőknek fölös számú agenda nyomtatását és

¹⁷ Az 1855. évi zsinat jegyzőkönyve. A Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület központi gyűjtőlevéltárában. 1855/476.

¹⁸ „A keresztelezés formula így lészen: Én téged keresztelek Atyának, Fiúnak, Szent Léleknek nevében, a te neved lészen N. N. Ámen.” Az 1855. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1855/476.

¹⁹ Az 1855. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1855/476.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² „[...] az egyházvidékekből bėjövendő dolgozatokból, vagy amely tárgyakra nézve éppen semmi dolgozatok nem jőnének, vagy magok készítvén, vagy az általok honorárium mellett felszólítandó egyének által készítettvén, az egész ágendát, a programban megállított elvek és szabályok szerint egybeszerkesztve [...] saját költségöken, a tárgynak és célnak megfelelő kulcsínnal kiadják, minden körülötte téjendő költségeket magok tévén meg. Mindezen fáradság és költségek fejében kívánják, hogy a közzsinat biztosítsa őket 600 példánynak elkeléséről.” Az 1855. évi zsinati jegyzőkönyv. FőkonzLvt. 1855/476.

értékesítését engedték meg, cserében viszont megszabták, hogy a főjegyzőnek felügyeleti jogot kap a szerkesztési és a kiadási munkálatokban.²³ Az egyezés szavatolásáért a zsinat külön határozatban utasította a lelkészeket a majdani agenda megvásárlására.²⁴ A szerkesztési munkát ellenőrző bizottsági tagnak Salamon Józsefet és Nagy Ferencet jelölték, akiket egyúttal a konfirmációi káté revideálásával is megbízták.²⁵

Bár az 54. zsinati jegyzőkönyvi pont nem kapcsolódik az ágendaszerkesztési határozathoz, felmerült az a gond is, hogy néhány lelkész és mester verses búcsúztatót mond a temetéseken. A határozatban arra utasították az espereseket, hogy a vétkeseket büntessék meg az egyházi törvények előírása szerint.²⁶ A megállapodást a zsinat után tartott főkonzisztórium gyűlésen is elfogadták. Csupán annyit fűztek hozzá, hogy az összeállított ágendát és a kátét végleges jóváhagyás végett mutassák be a Főkonzisztóriumnak.²⁷

A püspök az új agenda nyomtatott tartalomjegyzékét szeptember 20-án küldte ki az egyházmegyéknek, azzal a meghagyással, hogy 1856. januárjának végéig a püspökhelyettesnek küldjék be az elkészült „dolgozatok”-at.²⁸

1855 és 1857 között nem történt előrelépés. Az 1857. évi vajdaszentiványi zsinat jegyzőkönyvében pusztán egy szűkszavú jelentés olvasható, amiben a szerkesztők keserűen tudatták, hogy egyik társuk meghalt, egy másik betegség miatt nem tud részt venni a munkálatokban, valamint az agenda szerkesztésébe külső munkatársként bevont lelkészek egyetlen „dolgozat”-ot sem írtak, ezért az ágendát nem tudják bemutatni. A zsinat a megüresedett hely betöltését a testületre bízta. Ugyanakkor ismételten felszólították az espereseket, hogy vegyenek részt a munkálatokban, és másokat is buzdítsanak erre.²⁹

A következő évi zsinatig (Nagyenyed, 1858) a bizottság alapos munkát végzett. Új társként Vadas Józsefet vonták be a szerkesztési munkálatokba – jelentette Nagy Péter és Herepei Gergely –, akinek hathatós támogatásával elkészült az agenda első kötete, amely a lelkészek templomi teendőit pontosította. A bizottság új tagját a régebbi két tag már régről ismerte, hiszen 1856-ban Herepei, Nagy és Vadas közösen adták ki az „Isten Igéje”

²³ Az 1855. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1855/476.

²⁴ „Az ily módon elkészülendő agenda fogván szabályozni öszves anyaszentegyházunkban a vallásos isteni tisztelet módját és rendét, határozatott, hogy minden pap köteles mulhatatlanul megvenni az Ágendát.” Az 1855. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1855/476.

²⁵ Az 1855. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1855/476.

²⁶ Az 1856-ban tartandó szent zsinatnak. FőkonzLvt. 1855/476.

²⁷ Az 1856-ban tartandó szent zsinatnak. FőkonzLvt. 1855/476.

²⁸ Püspöki körlevél az új ágendáról. PüspLvt. 1855/466.

²⁹ „Megbíztanak, hogy elhalálozott szerkesztőtársok helyébe más egyént vegyenek fel szerkesztőtársul, azon esperes és lelkész atyánkfiaiak pedig, kik szerkesztők által dolgozatokra szállítottak föl, sótt másoknak is ajánltatik, hogy szerkesztőhöz küldendő dolgozataik által segítsék elő anyaszentegyházunk ezen szükséges kézikönyvének mielőbbi létrejöhetségét.” Az 1857. évi zsinat jegyzőkönyve. 1857/370.

prédikációs-kötetet.³⁰ Az agenda véleményezésére a zsinat a következő bizottságot nevezte ki: elnöke a püspök, Fogarasi Sámuel, Szentkirályi János, Elekes Károly, Basa Mihály, Péterfi József és Gödri Ferenc.³¹

A kijelölt bizottság nem végezte jól a feladatát, hiszen az újabb előrelépésre csak 1862-ben, négy évvel az első kötet összeállítása után került sor. Időközben a bizottság egyik tagja, Nagy Péter, a Kolozsvári Református Teológiai Akadémia tanára, az 1857-ben kiírt kerületi pályázatra kátét állított össze. Természetesen ez is akadályozta az agenda véglegesítését. Vélhetően még az első kötetet sem sikerült végleges formába önteni és átadni a véleményezőknak, hiszen az 1862. évi dévai zsinaton a szerkesztők módosításra és változtatásra hivatkozva továbbra sem adták át a tervezetet.

Az 1862-ben tartott zsinaton tehát ismét napirendre került az agenda ügye. A zsinat elfogadta a szerkesztők magyarázkodását, akik arra hivatkozva, hogy „némi változtatásokat és módosításokat láttak szükségesnek”, nem nyújtották be a tervezetet. Ezért a zsinat megváltoztatta az 1858. évi határozatát, és az idő sürgetése miatt elrendelték, hogy miután a szerkesztéssel végeztek, azt egyenesen a püspököknek adják át, aki csak annyit vizsgáljon meg: betartották-e a zsinat előírását és az új agenda egyezik-e a hitvallásokkal. A nyomdai feladatok megszervezését a szerkesztőkre bízta, azzal a figyelmeztetéssel, hogy az agenda ne kerüljön 6 váltókrajcárnál többbe, valamint elrendelték, hogy az ágendát minden papnak és iskolamesternek kötelessége megvásárolni.³²

Ez a döntés tulajdonképpen a bizottság megnyugtatóra született, ti. a bizottság korábban már garanciát kért a 600 példány értékesítésére. Az idevonatkozó döntés 3 pontjában – nem lehet tudni miért – módosították az úrvacsorai istentisztelet rendjét is. Míg korábban elrendelték, hogy a lelkész az úrasztala mellett olvassa fel a szerkesztési ígét, most ezt az előírást eltörölték.³³

Egy évvel később, az 1863. évi zsinaton bejelentették, hogy az agenda-szerkesztési munkálatokat befejezték. Nagy Péter szerkesztőségi tag tudatta a zsinattal a nyomdai munkálatok elkezdését, valamint reményét fejezte ki az iránt is, hogy az istentiszteleti rendtartás egy éven belül meg fog jenni. A zsinat örömmel nyugtázta a bejelentést és felszólította a szerkesztőket, hogy lehetőségeik szerint sürgessék a könyv kinyomtatását.³⁴

A nyomtatás azonban elhúzódott. Előrelépés sem 1864-ben, sem 1865-ben nem történt, az agenda kinyomtatása csupán 1866-ban valósult meg.

³⁰ Nagy Péter, Herepei Gergely, Vadas József: *Isten ígéje*. Kolozsvár 1856.

³¹ Az 1858. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1858/437.

³² Az 1862. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1862/445.

³³ „Az úri szent vacsora kiosztása körüli azon régebbi határozatát, hogy az asztal mellett olvassa fel a pap a szent könyvből a szerzés szavait, s annak meghallgatására hívja fel hallgatóit, s azután újból mondja el a szerzés szavait, oda módosítja köz-zsinatunk, hogy a szerzés szavainak a szent könyvből felolvasása elhagyatik.” Az 1862. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1862/445.

³⁴ Az 1863. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1863/472.

Az évi zsinaton már nem is reflektáltak a nyomdai munkálatok befejezésére, a szerkesztőségi tagok egyike, Nagy Péter püspök javasolta, hogy a zsinat erősítse meg a korábbi döntést: a lelkészeknek legyen kötelező az agenda megvásárlása. Mivel erről korábban már döntöttek, ezért feleslegesnek látták az 1862. évi határozat megismétlését, de a lelkészeket utasították az agenda mihamarabbi használatba vételére.³⁵ Míg 1866-ban csupán ajánlották az új liturgiát, egy évvel később, 1867-ben, a nagybaconi zsinaton Nagy Péter nyomására a lelkészek kötelességévé tették az új agenda megvásárlását és bevezetését.³⁶

Az új liturgia

Az ágendáskönyvet 1866-ban adták ki. Teljes címe: *Ágenda, szertartási beszédek és imák az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház rendtartása szerint. Első rész: templomi teendők*. Mivel Herepei Gergely 1859-ben meghalt és az érdemi munka lényegében csak 1860 után kezdődött el, ezért az új szertartáskönyvön csak Vadas és Nagy neve szerepel.

Az előszóban az agenda szerkesztésére való visszatekintés után a szerkesztőbizottság alakulásáról olvashatunk. Keserűen jegyezték meg, hogy két írást kivéve, egyetlen írás sem érkezett be a lelkészektől, ezért nekik (Vadas és Nagy) kellett megírni a teljes liturgiát.³⁷ Az előszó második felében fontosnak tartották kiemelni és kihangsúlyozni: az erdélyi református zsinat nem tette kötelezővé az agenda használatát és a szerzők-szerkesztők sem kívánják a liturgiai szabadságot korlátozni. Ezért az ágendában található imádságokat és beszédeket nem kötelező jelleggel írták, hanem inkább csak tájékoztatás-ként, azokat szabadon fel lehet használni, vagy akár módosítani is.³⁸

Az új ágendáskönyv belső felosztása eltér az addigi szokott formáktól. Míg a Melotai és Backamadarasi ágendájában a homíliás istentisztelet rendjét a keresztelezés rendje követi, a Vadas–Nagy-féle ágendában az első főrész az úrvacsorai istentisztelettel foglalkozik.³⁹ Ez egyben a legterjedelmesebb része

³⁵ „Ajánlja a közzsínatunk lelkész atyánkfiaiinak, hogy az ágendában leírt istentiszteleti rendjét lassan-lassan életbe léptetni törekedjenek.” Az 1866. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1866/425.

³⁶ Az 1867. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1862/106.

³⁷ „Hosszas volna elésorolni mindazokat az akadályokat, melyek e könyv létrejöttének útjában állottak, elég megemlíteni annyit, hogy a közzsínattól ez agenda szerkesztésére kinevezett t. egyének közül kettő kihalt, egy lemondott a szerkesztésről s a jelenlegi szerkesztők mind ez elődeiktől annyira nem örökölték semmit is, hogy két cikket kivéve az egészet maguknak kelle megírniok.” *Ágenda, szertartási beszédek és imák az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház rendtartása szerint. Első rész: templomi teendők*. Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, III.

³⁸ Uo. III–IV.

³⁹ Melotai Nyilas István: *Ágenda az az Anyaszentegyházbeli szolgálat szerént való cselekedet*. Sajtó alá rendezte Szathmári Pap Sándor. Kolozsvár 1733. A Backamadarasi Kiss Gergely-féle ágendát ld.: Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 194–262.

is az ágendáskönyvnek, több mint 140 oldalon keresztül foglalkozik ezzel az istentiszteleti típussal.⁴⁰ Az úrvacsorát a lelkészbeiktatásra szánt két imádság követi (159–168), majd ezután következik a templomszentelés, keresztelés, esketés rendjének leírása. A két utolsó főrészben (VII–VIII.) temetési és alkalmi imádságok találhatók.

A homiliás istentiszteleti rend

A Vadas–Nagy-féle agenda szerkesztői nem tartották fontosnak, hogy a mai értelemben vett módon írják le a közönséges vasárnapi istentiszteleti rendet. Hasonlóan a reformáció kori ágendákhoz, itt is csupán általános eligazításokat adnak a közönséges istentisztelethez. Az ágendában három ilyen típusú leírás található: a vasárnap délelőtti, vasárnap délutáni és a hétköznapi.

Vasárnap délelőtti	Vasárnap délutáni	Hétköznapi (könyörgéses)	Hétköznapi (bibliamagyarázat)
Introitus Invocatio (énekelve) Ének vagy karének Ima Miatyánk Ének vagy karének Textus Igehirdetés Ima Hirdetések Ének	Introitus Invocatio (énekelve) Ének vagy karének Ima Miatyánk Ének vagy karének Textus Bibliamagyarázat vagy katekizáció Ima Hirdetések Ének	Invocatio Ének Ima Miatyánk Befejező rövid ima Ének	Invocatio Dicséret (ének) Ima Miatyánk Bibliamagyarázat Áldás Ének

Amint a táblázatban látható, a különböző homiliás istentiszteletek nem sok mindenben térnek el egymástól. A két vasárnapi előírás közti egyetlen különbség abban áll, hogy amíg délelőtt igehirdetés van, addig délután bibliamagyarázat vagy katekizáció. A hétköznapra előírt forma rendkívül leegyszerűsített, valójában a vasárnapi istentiszteleti rend második felét elhagyták.

A Vadas–Nagy-féle agenda homiliás liturgiában hozott újításainak kimutatása csakis más ágendákkal való összevetésben tárul fel. Mivel a Backamadarasi-féle istentiszteleti rendtartás, annak ellenére, hogy soha nem nyerte el a zsinat végeleges jóváhagyását, hosszú ideig meghatározta az istentiszteleti életet, ezért az 1866. évi rendtartást ezzel a liturgiai renddel vetjük össze.

⁴⁰ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 17–156.

Vasárnap délelőtti Backamadarasi ⁴¹	Vasárnap délelőtti Vadas–Nagy
Invokáció Ének Próféta ima Miatyánk Ének Textus Igehirdetés Nagy ima Miatyánk Hirdetés Ének Áldás	Introitus Invocatio (énekelve) Ének vagy karének Ima Miatyánk Ének vagy karének Textus Igehirdetés Ima Hirdetések Ének

A két rendtartás között alig van különbség. Backamadarasi a Melotai-féle, illetve annak részben módosított erdélyi ágenda hagyományaira építve állította össze a rendtartást. Feltehetően a Vadas–Nagy szerkesztőpáros is ezt az irányvonalat követte a homíliás istentiszteleti rendtartás megállapításánál. Ezzel magyarázható az, hogy csak a második miatyánk és az áldás kérdésében tértek el a korábbi főjegyző ágendájától. Eredetileg mindkét liturgiai elem benne volt az egyházmegyéknek kiküldött tervezetben, de a hunyadi parciális zsinaton a lelkészek többsége zavarónak és feleslegesnek tartotta a második miatyánkot, illetve helytelenítették az úrasztala mellől mondott áldást is.⁴² A végeleges változatban tehát a szerkesztők kiigazították a Kiss ágendájának apró tévedését: elhagyták a feleslegesnek tartott második miatyánkot, és az áldást is.

Hasonlóan a délelőtti istentiszteleti rendtartáshoz, a délutáni rendben a második miatyánkon és az áldáson kívül szintén nincs különbség. A hétköznapi rend nagy vonalakban ugyancsak egyezik Kiss rendjével. Az egyetlen eltérés abban áll, hogy felcserélődött az utolsó ének és az áldás helye. Ez sem tekinthető lényegi módosításnak, hiszen az új agenda elvi előírásában jelezték, hogy a lelkész az invocatio után megy fel a szószékre, és a hirdetések és áldás után lejön, és az istentiszteletet énekekkel fejezik be.⁴³

⁴¹ Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 195–196.

⁴² „A közönséges vasárnapokon és ünnepeken tartandó istenti tiszteletek rendjére nézve, helyesnek tartják lelkészeinek az utól mondandó miatyáknak elmaradását. Az asztal mellől mondandó áldás szokatlan ugyan, de ha általánosan elfog fogadtatni, helyeslik.” A Hunya-Zarándi Egyházmegye véleménye az ágendáról. Püspöki Levéltár 1855/318.

⁴³ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 2.

Backamadarasi ⁴⁴	Vadas–Nagy
Invocatio Ének Ima Miatyánk Katekizmusi tanítás/Szentírásolvasás Ének Áldás	Invocatio Dicséret (ének) Ima Miatyánk Bibliamagyarázat/katekizáció Áldás Ének

Az úrvacsora

Az új agenda elvi részében külön kitértek az úrvacsoraosztásra is.⁴⁵ Megtartották az erdélyi hagyományokat tükröző évi hat úrvacsoraosztást: böjtfő, húsvét, pünkösöd, újkenyér, advent és karácsony. Ugyanitt külön hangsúlyozták, hogy az úrvacsoraosztást megelőző vasárnapon az ünnepkörhöz illő, rövid beszédet kell mondani, be kell jelenteni az úrvacsoraosztást és a gyülekezetet fel kell szólítani az előkészülésre. A következő hét minden napján bűnbánati (bibliamagyarázatos) istentiszteletet kell tartani.

Az úrvacsoraosztásos istentisztelet első része megegyezik a közönséges vasárnapi liturgiával, annyi különbséggel, hogy a lelkész az utolsó ének után (helyi szokástól függően) vagy a szószékről, vagy az úrasztalától folytatja a rendtartást. A jobb összehasonlítás kedvéért itt is Kiss ágendájával állítjuk párhuzamba:

Kiss	Vadas–Nagy
<i>I. rész</i> Beszéd Bűnvallás Miatyánk Hiszekegy 3 kérdés Feloldozás Ének	<i>I. rész</i> Beszéd Bűnvallás Hiszekegy 3 kérdés Feloldozás Ének
<i>II. rész</i> Szereztetési ige Beszéd Imádság Miatyánk Meghívás Kiosztás Intelem Hálaadás Miatyánk Áldás	<i>II. rész</i> Szereztetési ige Beszéd Imádság Meghívás Kiosztás Hálaadás Áldás Ének

⁴⁴ Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 198–199.

⁴⁵ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 3–5.

A korábbi, Kiss féle ágendával szemben a Vadas–Nagy-féle agenda egyszerűbb, de a lényeges liturgiai elemek helye mindkét rendtartásban egyezik. Az új ágendából a szerkesztők kihagyták a Kiss úrvacsorai ágendájában kétszer is szereplő miatyánkot, feltehetően azért, mert a homíliás részben már egyszer elhangzott.

Egyetlen lényegbevágó különbség van a két rendtartás között: hiányzik az úrvacsoraosztás utáni intelem. Külön fontossága van annak is, hogy az úrvacsorai rendtartás elvi részében a szerkesztők nyomatékosan felhívták a lelkészek figyelmét az apostoli hitvallás szövegében szereplő *szálla alá poklokra* passzus elhagyására. Indoklásuk szerint a passzus eredetisége kérdéses, lényegében ugyanazt fejezi ki, mint az azt megelőző részek, valamint a kifogásolt rész *balhitre és babonára vezetné* a gyülekezetet.⁴⁶

Az úrvacsorai három kérdés tartalma csak nagy vonalakban egyezik Kiss kérdéseivel. Az első kérdés kapcsán, míg Backamadarasi az ember Isten elleni lázadását a reformátorokhoz hasonlóan fogalmazza meg, addig a Vadas–Nagy-féle ágendában Isten törvényének az áthágása és az eredendő bűn lesz hangsúlyos.⁴⁷ A második-harmadik kérdés csupán megfogalmazásukban tér el a Kiss kérdéseitől, mondanivalójukban nagy rokonságot mutatnak.

Az úrvacsorai beszéd tartalmára vonatkozóan kihangsúlyozták, hogy a beszédben az úrvacsora célját és az azzal kapcsolatos hitcikkelyeket kell taglalni. A jegyek kiosztása alatt, miközben a gyülekezet énekel, a Bibliából az ide vonatkozó igét kell fennhangon mondani.⁴⁸ A lelkész, vagy amennyiben több lelkész osztja az úrvacsorát, a gyülekezet után vesz úrvacsorát.⁴⁹

A hat különböző úrvacsorai alkalom mindegyikére (advent, karácsony, böjtfő, húsvét, pünkösd, újbúza és külön a konfirmációra) külön beszédet és imádságot írtak. Az adventi úrvacsorai beszédet és imádságokat Szász Gerő fogalmazta meg, a karácsonyit és a húsvétit Nagy Péter, a böjtfőit, pünkösdit a két újbúza-zsengéit, valamint a konfirmációit Vadas József szerzte. Itt is találhatunk Kiss ágendájával egyező részt: a karácsonyi istentisztelet áldása szó szerint egyezik a Kiss-féle úrvacsorai áldással.⁵⁰

Az 1855. évi tervszel kapcsolatosan a Hunyadi Egyházmegye legnagyobb aggálya az volt, hogy nem biztosított a homíliás és az úrvacsorai rész folytonossága, valamint az istentisztelet hosszúságára való tekintettel kérték az úrvacsorára felhívó beszéd eltörlését. Ezzel szemben javasolták, hogy a prédikáció végén, annak utolsó gondolataként a lelkészek hívják fel a gyülekezet figyelmét az úrvacsoraosztásra.

⁴⁶ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 3.

⁴⁷ Vö. Backamadarasi: *i. m.* 220.; Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 3.

⁴⁸ A jegyek kiszolgáltatása alatt mondandó biblia helyeket külön fejezetbe gyűjtötték össze. Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 119–156.

⁴⁹ Uo. 5.

⁵⁰ Vö. Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 224.; Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 28.

Azt sem látták teljesen megoldottnak, hogy az úrvacsorázni nem kívánók, mikor menjenek ki a templomból. A tervezet szerint a két istentiszteleti rész (homíliás és sákramentumos) közti ének alatt kell ennek megtörténnie, de a hunyadi lelkészek ezt nem látták kivitelezhetőnek abban az esetben, ha a lelkész az úrvacsorai istentisztelet első részét a szószéken végzi. Így, a templomból való kimenetelre csak az úrvacsorai istentisztelet első és második részét összekötő ének alatt lenne lehetőség, s bár ez az úrvacsorázni nem kívánók szempontjából felesleges időtöltésnek bizonyul. A véleményező lelkészek viszont hozzátették: a tapasztalat szerint ennek a gyakorlatnak hitébresztő hatása is lehet.⁵¹

A Vadas–Nagy-ágenda három alkalmi úrvacsoraosztási liturgiát is tartalmaz: betegek, haldoklók és rabok számára. Mindhárom esetben egyszerűsített rendtartást találunk:⁵²

Betegeknek	Haldoklóknak	Raboknak
Előfohász Rövid beszéd Ima Miatyánk Jegyek kiosztása Ima	Előfohász Ima Miatyánk Jegyek kiosztása Ima	Előfohász Beszéd Ima Miatyánk Jegyek kiosztása Ima

A haldoklóknak előírt részben külön kihangsúlyozták, hogy az eszméletlen betegnek nem szabad úrvacsorát osztani, hanem e helyett a lelkész és a jelenlévők együtt imádkozzanak a betegért. Kiss ágendájával összevetve a Vadas–Nagy rendtartása sokkal egyszerűbb. Hiányzik belőle a hitvallás, feloldozás és az áldás. Mivel ezeknél az előírásoknál kimondottan csak a

⁵¹ „Az úrvacsoraosztás rendjében szükség feletti újításnak tartják azt, miszerént az egész isteni tisztelet közönséges vasárnapi módra előbb egészen elvégeztessék s azután egy vagy két vers éneknek eléneklését végigvárva a lelkész a szószékben kezdje el az előkészítő beszédet sat. Ez által az isteni tiszteletet nemcsak megszakítottak látják, minden szükséges ok nélkül, az úrvacsorával élni nem akarók a lelkész leszállásakor, önként következő éneklés alatt, alkalmat találván a ki menetelre, de egyszersmind főleg népes egyházmegyékben az úrvacsoraosztás egyéb aránt is, hosszasan tartó szertartás lévén igen hosszúra nyújtaná, ami főleg télen nem célszerű.

Helyesebbnek látnók az eddig, tudtok szerint általánosan divatozott szokás és eljárás mellett maradni, miszerént azon ünnepnek, mellyen az úrvacsoraosztás történik, jelentéséhez alkalmazott prédikációnak végéhez ragasztva előkészítő beszédet a lelkész illyszerű átmenettel [...] mely után bűnbánati könyörgést, hiszekegy Istent, három kérdést sat., az agenda tervben igen jó minta szerint elmond a lelkész. Szószékből leszállása után, míg az asztalhoz kimenne egy vagy két versének elénekeltevé az alatt az úrvacsorával élni nem akarók kimennek.” A Hunyad-Zarándi Egyházmegye véleménye az ágendatervezetről. Püspöki Levéltár 1855/318.

⁵² Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 9–10.

liturgiai elemeket sorolták fel, ezért nem tudjuk megállapítani azt, hogy a hiányzó elemeket milyen megfontolásból hagyták ki.

Backamadarasi	Vadas–Nagy
Előfohász Beszéd Imádság Miatyánk Hiszekegy Feloldozás Jegyek kiosztása Hálaadás Miatyánk Áldás	Előfohász Rövid beszéd Ima Miatyánk Jegyek kiosztása Ima

Keresztelés

A keresztelés esetében is két külön rendtartást közöltek az agenda szerkesztői: egészséges, illetve beteg gyermekek keresztelése. Mindkét leírás közös jellemzője az előző rendtartásokhoz hasonlóan az egyszerűsége való törekvés, viszont azt is ki kell emelnünk, hogy a két szertartás egymáshoz viszonyítva lényeges eltérést mutat. Míg a rend szerinti keresztelésnél a szerkesztők a szokásos formát követik, addig a beteg gyermek keresztelésénél a sákramentum kiszolgáltatásának helyét felcserélték a beszéddel. Bár nem ismerjük a liturgiai elemek felcserélésnek pontos okát, sejtjük, hogy a változtatás mögött a kereszttség mihamarabbi kiszolgáltatásának sürgetése állhat. Hozzá tették, hogy a keresztelés előtt „röviden meg kell említeni a kétes körülményt”. Íme a két rend:⁵³

Rendes kereszttség	Szükségkereszttség
Előfohász Beszéd Ima Miatyánk Keresztelés Fohász/áldás	Előfohász Keresztelés Ima Miatyánk Beszéd Fohász

Míg Backamadarasi három keresztelési rendtartást közölt, addig az új agenda csupán kettőt. A Vadas–Nagy-ágendából kimaradt a felnőttkereszttség rendjének taglalása, illetve erről az áttérők liturgiájának leírásánál rendelkeztek.

Kiss ágendájával összevetve a keresztelés esetében már nagyobb különbségeket észlelhetünk, mint a homíliás és az úrvacsorai ágendák összehasonlításánál.

⁵³ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 8.

Kiss ⁵⁴	Vadas–Nagy ⁵⁵
Előfohász Beszéd Kérdés Ima Apostoli Hitvallás Keresztelés Áldás	Előfohász Beszéd Ima Miatyánk Keresztelés Fohász/áldás

Kiss az erdélyi ágendák hagyományára támaszkodva fontosnak tartotta a keresztszülőkhöz intézett kérdéseket és az apostoli hitvallás elmondását, hiszen ezáltal győződhetett meg a gyülekezet a keresztszülők komoly szándékáról. Ezzel szemben a Vadas–Nagy-féle ágendából kimaradt a hit gyülekezet jelenlétében való megvallása, valamint a keresztszülők nyilvános fogadalomtétele is arról, hogy a kisgyermeket hitben fogják nevelni.

Esketés

Az esketés rendjének leírása nem tartalmaz elvi részt. Csak a liturgiai elemeket sorolták fel és csupán néhány gyakorlati tanácsot fogalmaztak meg (pl. hová kell állnia a vőlegénynek és menyasszonynak). A liturgia rendje a következő: előfohász, beszéd, kérdések, eskü, ima, miatyánk és rövid ima vagy áldás.⁵⁶ Kiss ágendájával összevetve ezt az istentiszteleti rendet egyszerűsítették a legjobban. A Backamadarasinál lévő két beszéd és a két miatyánk közül csak egyet-egyet tartottak meg.⁵⁷ Igaz, hozzá kell tenni, hogy az elhagyott imádság mondanivalóját (Backamadarasinál az ifjú pár könyörgése a boldog házasságért) Vadas–Nagy beépítette a pap imádságába. A kérdések csak formailag változnak, tartalmuk egyezik. A Hunyadi Egyházmegye az esketés rendjéhez is módosító javaslatot fűzött. Meglátásuk szerint a könyörgésnek az esketés után kellene lennie, mert „visszás lenne”, ha valamelyik fél a házasságért mondott imádság után és eskü elmondása előtt meggondolná magát és visszalépne.⁵⁸ A szerkesztők a javaslatot elfogadták, a kötetben szereplő esketési liturgiaváltozatokban az imádság az eskü után található.⁵⁹

Az esketési istentisztelethez is több változatot, összesen hetet vetettek papírra. Ezek közül négy a „közönséges” esketésre vonatkozik, egy-egy a

⁵⁴ Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 150.

⁵⁵ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 201–217.

⁵⁶ Uo. 9.

⁵⁷ Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 226–229.

⁵⁸ „Az eskü elmondásáig még mindig lehetséges a házasulandók közül valame-lyiknek visszalépése, mi ha megtörténne, visszás dolog lenne, hogy már előre könyörgés tétellett boldog házas életéért.” A Hunyad-Zarándi Egyházmegye véleményezése az ágendáról. Püspöki Levéltár 1855/318.

⁵⁹ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 247–283.

vegyes házasságra, az özvegyekre és aranymenyegzőre. A közönséges esetési szertartáson kívül, a többi előzmény nélkül került be a református egyház gyakorlatába, hiszen a korábbi ágendák egyikében sem találunk hasonló istentiszteleti leírást. Az aranymenyegző rendje a következő: 1. előfohász, 2. beszéd, 3. imádság, 5. áldás.⁶⁰ Tartalmát (beszéd és imádság) az eskü szövegében fogadott hűségre való emlékezés és annak megtartása határozza meg.

A konfirmáció

A 18–19. század fordulójának legvitatottabb istentiszteleti formája a konfirmáció volt. Az erdélyi református egyházban Kiss Gergely honosította meg, illetve emelte hivatalos rangra. Kiss kezdeményezésének kiváltó okát nem ismerjük, sem a Főkonzisztórium, sem a generális zsinat nem hozott ilyen határozatot. Az egykori főjegyző feltehetően pietista kezdeményezésből meghonosodott gyülekezeti gyakorlat legalizálását vállalta fel a konfirmáció rendjének rögzítésével. Ennek köszönhetően Erdélyben Backamadarasi ágendája révén került be a köztudatba, s bár a hajdani főjegyző magánkezdeményezésből írta meg a konfirmáció liturgiáját, sem a zsinat, sem a Főkonzisztórium nem emelt kifogást ellene. A konfirmáció mint gyülekezeti gyakorlat nem volt teljesen tisztázott Backamadarasi számára sem, hiszen alapvető kérdések maradtak tisztázatlanok.

Erre az utólagos feladatra vállalkozott 1806-ban Abats János, aki szintén magánkezdeményezésből, nem sokkal püspökké választását követően, összeállította a saját korának megfelelő konfirmációi liturgiát és kátét. Zsinati elismertetése hosszú és nehéz folyamat volt. Míg a főkonzisztórium tagok szinte egyenként helyeselték a konfirmáció felállítását, a véleményezésre felkért lelkészek többsége elutasította azt, bár szinte mindegyik elismerte a annak szükségességét. Végül 1812-ben sikerült mindenki számára elfogadható döntést hozni, Abats kátéja elnyerte mind a zsinat, mind pedig a Főkonzisztórium tetszését.

Bodola Sámuel, a későbbi püspök, 1832-ben a generális zsinat felhívására újabb konfirmációi kátét állított össze,⁶¹ de ez sem elégítette ki teljesen a gyülekezeti igényeket, hiszen az 1850-es évek közepén a zsinat újabb, kátétírássra buzdító felhívást tett közzé. Ezúttal Nagy Péter teológiai tanár (későbbi püspök) írt új kátét a racionális teológia szellemében, amely 1860-ban emelkedett hivatalos rangra.

Ilyen előzmények után a Vadas–Nagy-ágenda a konfirmáció tekintetében már egy kiforrott álláspontra támaszkodva írta elő annak liturgiáját.

⁶⁰ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 288–297.

⁶¹ Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik és bővített kiadás. Szerkesztette Ladányi Sándor. Budapest 1977, 85.

Backamadarasi ⁶²	Abats	Vadas-Nagy ⁶³
Rövid beszéd Ima Miatyánk Kikérdezés	Beszéd Ima	
Négy kérdés (fogadalom)	Kikérdezés Hitvallás Fogadalom Ifjak éneke	Kikérdezés Hiszekegy Négy kérdés (fogadalom) Ifjak éneke Az úrvacsora szereztetésének Igéje Beszéd Ima
	Ifjak megáldása	Jegyek kiosztása Ifjak megáldása Ének
Intelem Ima Miatyánk Áldás	Intelem Ima	Tanítás Ima Áldás Ének

A fenti összehasonlításból látható, hogy a Vadas–Nagy-féle agenda mind a Kiss-, mind az Abats-féle liturgiától alapvetően különbözik. Mivel Kissnél és Abatsnál nincs úrvacsoraosztás, ezért mindkettőjük liturgiájának két fő-része van. Ezzel szemben az új agenda három részre tagolódik: 1. az ifjak kikérdezése, 2 az ifjak úrvacsorája, 3. befejezés. Az ifjak hitvallása Kissnél 4 kérdésbe van beleépítve. Abatsnál a hitvallás (hiszekegy) a fogadalomtétel kérdései közé van beillesztve, az új ágendában viszont külön liturgiai elemként szerepel. Szintén újítás az ifjak úrvacsoráztatása, amely Kissnél egyáltalán nem merült fel. Abats tervezetének általános vitájában viszont szinte mindenki egyetértett abban, hogy a konfirmáció csak akkor lesz igazán hasznossá, ha azt egybekapcsolják az ifjak első úrvacsorájával, de nem került be a liturgiai elemei közé.

Az elvi részben előírták, hogy a közönséges vasárnap délelőtti liturgia után következik a konfirmációi szertartás (ez hiányzik Kissnél és Abatsnál is). Szintén a konfirmációi gyakorlat kiforrottságára utal azon ajánlás is, miszerint, ha sok konfirmálandó van, akkor a kikérdezést egy nappal azelőtt kell megejteni, nehogy a *gyülekezet beléunva szétoszoljék*.⁶⁴

Temetés

A temetés egyike a legrövidebb liturgiai előírásoknak, alapvetően nem is pontos liturgiai menetet írtak elő, hanem az erdélyi temetési hagyományt összegezték. Ennek egyik érdekes része az úgynevezett oráció temetés,

⁶² Kolumbán Vilmos József: *i. m.* 210–214.

⁶³ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 93–101.

⁶⁴ Uo. 5.

ahol a lelkész nem a Bibliából vett textus alapján vigasztalja a gyászolókat, hanem szabadon választott szövegrész alapján mond orációt.

Külön megjegyzésként három fontos tudnivalót csatoltak a temetési liturgia végére: 1. Nem kell prédikációt mondani olyan gyermek felett, aki nem konfirmált. 2. A temetési búcsúztatókat a lehető legegyszerűbb formában kell elmondani. 3. A lelkésznek az öngyilkos temetésénél is legalább egy imádságot kell mondani.⁶⁵

Összegzés

Az erdélyi református egyházban a 18. század végén elinduló istentiszteleti rend megújítására tett erőfeszítés a reformáció óta óhajtott liturgiai egységet próbálta megvalósítani. A körülményes és hosszadalmas munka során figyelni kellett a sajátos erdélyi hagyományokra és a külső kényszerként jelentkezett Habsburg kívánságokra is. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni az egyre erőteljesebben jelentkező felvilágosodást sem. Wolff nyomán a felekezetek egyenlőségét hirdető filozófia és teológiai etika a békés egymás melletti élest hirdette, s ennek következményeként merült fel az az igény, hogy az istentiszteleti rendtartásból törölni kell a többi felekezetre sértő megjegyzéseket. Ennek a külső és belső motivációnak köszönhető az 1780-as évek reformja. Sajnos az agenda összeállítójának, Backamadarasinak hirtelen halála miatt, a végső változtatásokat már nem lehetett elvégezni, s a református egyház talán ezért nem rendelte el ágendájának kötelező használatát.

A 19. század elején a reformlendület tovább folytatódott. Abats János a Backamadarasi ágendájában még kiforratlan konfirmációt tisztázta a saját belátása szerint. Kezdeményezésének kultúrtörténeti szempontból is jelentős értéke van, hiszen a konfirmandusok számára megkérdőjelezhetetlen tekintélyű Heidelbergi Káté helyett más kátét írt. Művelődéstörténeti értéke abban van, hogy szakítva a reformátori hitvallásokkal és hagyománnyal, a felvilágosodás szellemében állította össze a katekizmusát, s ezzel a racionális teológiai meggyőződés már nemcsak a tudósműhelyek kiváltsága lett, hanem a gyülekezetek sajátja is.

Ebbe a sorba illeszkedik be a Vadas–Nagy-féle új liturgia is. A hosszú folyamat (10 év) eredményeként összeállított liturgiai előírás a cselekvő kereszténységre helyezi a hangsúlyt, s bár formájában alig lehet különbséget kimutatni a Kiss-féle agenda és az új liturgia között, tartalmában egyértelműen kimutatható az egyszerűségekre való törekvés. Jellemzően a kor meghatározó teológiai irányvonalára, alig találunk benne a reformátori teológiára való utalást, de az összeurópai, hasonló időszakban írt munkákkal összehasonlítva, a Vadas–Nagy-féle agenda mértéktartónak bizonyult.

⁶⁵ Vadas József – Nagy Péter (szerk.): *Ágenda*, 12.

Az 1866-ban megjelent rendtartás, annak ellenére, hogy a Zsinat ezt sem tette kötelezővé (többször is kihangsúlyozták a liturgiai szabadságot), a következő korok számára meghatározó liturgiai előírássá vált. Az erdélyi református egyházon belüli dominanciáját egészen az 1920-as évek újreformátori teológiára alapozó ágendáig megőrizte.

Felhasznált irodalom

Kéziratok

- A Hunyadi Egyházmegye véleménye az ágendatervezetről. Az erdélyi református püspökség levéltára az erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. 1855/318.
- A Hunyad-Zarándi Egyházmegye véleménye az ágendáról. Püspöki Levéltár 1855/318.
- A Marosi Egyházmegye véleménye az ágendáról. Püspöki Levéltár 1855/394.
- A Szebeni Egyházmegye véleménye az ágendáról. Püspöki Levéltár 1855/254.
- Az 1838. évi zsinati jegyzőkönyv. A Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában 1838/298.
- Az 1846. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1846/21.
- Az 1855. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1855/476.
- Az 1856-ban tartandó szent zsinatnak. FőkonzLvt. 1855/476.
- Az 1857. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1857/370.
- Az 1858. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1858/437.
- Az 1862. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1862/445.
- Az 1863. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1863/472.
- Az 1866. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1866/425.
- Az 1867. évi zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1862/106.
- Az Udvarhelyi Egyházmegye észrevételei az ágendával kapcsolatosan. Püspöki Levéltár. 1855/310.
- A Nagyenyed-i Egyházmegye észrevételei az ágendával kapcsolatosan. Püspöki Levéltár. 1855/299.
- Püspöki körlevél az új ágendáról. PüspLvt. 1855/466.

Könyvek, tanulmányok

- Ágenda, szertartási beszédek és imák az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház rendtartása szerint. Első rész: templomi teendők.* Szerkesztette Vadas József és Nagy Péter. Kolozsvár 1866.
- Backamadarasi Kiss Gergely: *Ágenda.* Sajtó alá rendezte Szerentsi Nagy István. Győr 1788.
- Dienes Dénes: *Liturgia Sacrae Coenae.* In: *Sárospataki füzetek*, 1998/2. 66–76.
- Erdélyi református zsinatok iratai. III. 1771–1789.* Szerk. Buzogány Dezső. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001.
- Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely.* Kolozsvár 2005.
- Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig.* Kolozsvár 1925.
- Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest 1939.
- Melotai Nyilas István: *Ágenda.* Gyulafehérvár 1622.

- Melotai Nyilas István: *Ágenda az az Anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való cselekedet.* Sajtó alá rendezte Szathmári Pap Sándor. Kolozsvár 1733.
- Nagy Péter, Herepei Gergely, Vadas József: *Isten igéje.* Kolozsvár 1856.
- Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon.* Harmadik és bővített kiadás. Szerkesztette Ladányi Sándor. Budapest 1977.